

ULUSLARARASI ÇEVRE HUKUKUNDA GERİYE GİDİLEMEZLİK İLKESİNİN YERİ (1)(2)

The Status of The Principle of Non-Regression in International Environmental Law

  Nagehan İLEMİN ALAN (3)

ÖZET

Devletler, ekonomik problemlerle karşılaştığında çevre mevzuatlarını askıya alabilmektedir. Finansal kaygılar nedeniyle çevre mevzuatlarında gerileme örnekleri gözlemlenebilmektedir. Covid-19, küresel bir salgın halini aldığından beridir yaşanan ekonomik problemlerin de çevre mevzuatlarına etkisi olmuştur. Bu süreçte bazı devletler çevresel izleme gerekliliklerini askıya almış, çevresel karar alma süreçlerinde halkın katılımını kısıtlamış ya da mevzuatta düzenleme altına alınan çevre standartlarını düşürmüştür. Bu noktada çevre hukukunun sağladığı mevcut güvencelerin zayıflatılmasını engellemek için uluslararası çevre hukukunda geriye gidilemezlik ilkesi göz önüne alınabilir. Nitekim geriye gidilemezlik ilkesi, çevresel bozulmaya yol açan veya çevrenin korunmasına ilişkin mevzuatın zayıflamasına neden olan devlet davranışının yasaklanmasını ifade etmektedir. Böylece bu ilke, çevrenin korunmasının sigortası niteliğindedir. İlkenin kökenleri insan haklarına dayanmaktadır; ancak, ilke ayrıca uluslararası çevre hukukunda da gelişmektedir. Doktrinde yeni görülmeye başlayan bir ilke olarak önemi vurgulansa da statüsü tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Bu nedenle öncelikle ilkenin, uluslararası insan hakları hukukundaki gelişimine bakılmalı ve sonrasında uluslararası çevre hukukunda özerk bir ilke olarak yeri netleştirilmelidir. İlke, bağlayıcı olmayan hukuk belgelerinde ve uluslararası bazı anlaşmalarda bulunabilir; ancak, ilkenin, başka terimlerle veya diğer ilkelerle yahut geriye gidilemezlik ilkesinin doğal sonucu olan ilkelerle ifade edildiğine dikkat edilmelidir. İlkenin amacına ulaşması için ise bütüncül bir yaklaşım gereklidir. Çevre hakkının ve çevresel adalete erişimin güvence altına alınması, ilkeyi destekleyeceği gibi bu bütünsel yaklaşımı da

¹ Araştırma Makalesi.

Bu çalışma intihal programında kontrol edilmiş ve hakem denetiminden geçmiştir.
Gönderim Tarihi: 08.11.2021, Kabul Tarihi: 08.08.2022.

² Bu çalışmanın hazırlık aşamasındaki önerileri için Sayın Dr. Özge Aksoylu Ürger'e teşekkür ederim.

³ Öğr. Gör., Kocaeli Üniversitesi Adalet Meslek Yüksekokulu, Hukuk Bölümü. Galatasaray Üniversitesi Kamu Hukuku Doktora Programı Öğrencisi.

sağlayabilir. Belirtilmelidir ki çevre hakkının, 2021 yılında Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi ve 2022 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından tanınması, ilkenin amacına ulaşmasını güçlendiren önemli adımlardır. Hem geriye gidilemezlik ilkesi hem çevre hakkı hem de çevresel adalete erişim, Çevre için Global Pakt'ın taslağında yer almıştır. Çevre için Global Pakt ile oluşturulan bütünsel yaklaşım, sürdürülebilir kalkınmanın yanı sıra hukukunun üstünlüğünü de güvence altına alacaktır.

Anahtar Kelimeler: Geriye Gidilemezlik İlkesi, Uluslararası Çevre Hukuku, Çevre için Global Pakt, İnsan Hakları, Çevre Hakkı

ABSTRACT

States may suspend environmental laws in the era of economic recession. It is also the case during the Covid-19 period. Some states have suspended environmental monitoring requirements, restricted public participation in environmental matters, or reduced environmental standards established by the laws. At this step, the principle of non-regression at the international level can be considered. The principle of non-regression refers to the prohibition of state behaviour that causes environmental degradation or weakens the legislation regarding environmental protection. Hence, it is insurance for the protection of the environment. The roots of the principle can be found in human rights. But also, it has been developed in International Environmental Law. Although its importance was highlighted as an emerging principle in the literature, its status has remained under debate. Therefore, first, its development must be examined in International Human Rights Law. Afterward, its position must be clarified as an autonomous principle in International Environmental Law. The principle already is implied in some soft law documents and treaties at the international level, with indirect terms or corollary principles. Merely it is not adequate, but a holistic approach is required to achieve its aim. The right to environment and access to environmental justice can secure the principle and provide a holistic approach. Already, the recognition of the right to the environment by the United Nations Human Rights Council in 2021 and the General Assembly of the United Nations in 2022 are important steps that strengthen the aim of the principle. The right to environment with the principle of non regression and access to environmental justice can be found in the draft of the Global Pact for the Environment. This approach provided by the Global Pact for the Environment will secure sustainable development and the environmental rule of law.

Keywords: The Principle of Non-Regression, International Environmental Law, Global Pact for the Environment, Human Rights, The right to environment

GİRİŞ

Ekonomi, devletlerin çevre mevzuatına yaklaşımını etkilemektedir. Ekonomik güçlükler ve siyasi kaygılar karşısında çevre mevzuatının gereklilikleri, devletler tarafından ekonomik gelişmenin önünde engel olarak algılanmaktadır. Bu algı nedeniyle devletler, ekonomik gerileme karşısında çevrenin korunmasına hizmet eden hukuki düzenlemeleri askıya alma,

değiştirme veya ortadan kaldırma eğiliminde olmaktadır.⁴ Bugün ise Covid-19 nedeniyle dünya çapında yaşanan ekonomik gerileme,⁵ çevrenin korunmasına dair hukuki düzenlemelerin durumunu tartışmaya açık hale getirmiştir. Dünyada bu gerilemenin farklı örnekleri gözlemlenebilir. Covid-19'un küresel bir salgın halini almasından beridir bazı hükümetlerin çevrenin korunması standartlarını düşürmesi, çevresel izleme gereksinimlerini askıya alması, çevre mevzuatlarındaki yaptırımları azaltması ve çevresel meselelerde halkın katılımını kısıtlaması şeklinde farklı uygulamaları görülebilmektedir.⁶

Örneğin; Brezilya, Kolombiya, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Endonezya ve Peru'da hükümetler, ekonomik gereklilik gerekçesine dayanarak insan haklarına müdahale eden, özellikle yerlilerin haklarını ve çevrenin korunmasını geri plana alan düzenlemeler yapmaktadır.⁷ Bu düzenlemeler mevzuatı değiştirmek, karar alma süreçlerine yerlileri dâhil etmemek, endüstriyel faaliyetleri arttırmak gibi çeşitli biçimlerde olabilmektedir.⁸ Bu gibi uygulamalar, sadece gelişmekte olan ülkelere de özgü değildir. Kanada'da yapılan bir araştırma, Covid-19'a hızlı cevap verilebilmesi için petrol, gaz ve madencilik endüstrilerini ilgilendiren mevzuatlarda lisans sürelerinin uzatılması, bazı rutin aktivitelerin ertelenmesi gibi düzenlemeler⁹ yapıldığını ortaya koymaktadır.¹⁰

İç hukuklarda görülen benzer değişikliklere ilişkin çalışmalar devam etmektedir. Birçok mevzuatta yapılan değişiklikten ya da uygulamadan kaynaklanan çevre hukukundaki gerilemelerin durumu bilinmemektedir. Nitekim her zaman çevre mevzuatlarındaki gerilemelerin gözlemlenmesi kolay olmayabilir. Devletler, genelde bu gibi gerilemeleri görünür kılmama eğilimindedir. Bu noktada uluslararası seviyede hukuki bir koruma mekanizması olarak geriye gidilemezlik ilkesi¹¹ (*the principle of non-regression*) tartışmaya

⁴ Birleşik Krallık'ın 1982'de ekonomik gerileme nedeniyle çevresel etki değerlendirmelerini askıya alma girişimi ve çevre mevzuatının devletler tarafından ekonomik gelişim karşısında maliyet ve gecikme sebebi olarak görülebileceğine dair bkz. Alan Bond ve diğerleri 'Impact assessment: Eroding benefits through streamlining?' (2014) 45 Environmental Impact Assessment Review 46, 53.

⁵ Ekonomik gerileme ve Covid-19 bağlamında yapılan son çalışmalardan biri için bkz. Parag Verma ve diğerleri 'A Statistical Analysis of Impact of COVID19 on the Global Economy and Stock Index Returns' (2021) 2(27) SN Computer Science 1, 13.

⁶ Benzer saptamalara ilişkin Birleşmiş Milletler (BM) İnsan Hakları ve Çevre Özel Raportörü David Boyd'un değerlendirmeleri için Bkz. Editorial 'COVID-19: "Not an excuse" to roll back environmental protection and enforcement, UN rights expert says' (*The United Nations Human Rights Office of the High Commissioner*, 15 Nisan 2020) <<https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=25794&LangID=E>> 15 Ekim 2021 tarihinde erişildi.

⁷ Forest Peoples Programme ve diğerleri 'Rolling back social and environmental safeguards in the time of COVID-19 The dangers for indigenous peoples and for tropical forests' Discussion Paper (2021) 6.

⁸ Ibid.

⁹ Victoria Goodday, 'Environmental Regulation And The Covid-19 Pandemic: A Review Of Regulator Response In Canada' (2021) 14(10) The School of Public Policy Publications 10.

¹⁰ Üstelik bu düzenlemelerin neden yapıldığı detaylı olarak gerekçelendirilmemiştir. Ibid 11.

¹¹ 'Principle of non-regression' olarak ifade edilen bu ilkenin İngilizceden Türkçeye çevirisi 'geriye gidilemezlik' ilkesi olarak Nükhet Yılmaz Turgut tarafından yapılmıştır. Bkz. Nükhet Yılmaz Turgut 'Çevresel Göç ve Çevre Göçmenleri Sorununun Çevre Hukukundaki Yeri' (2018) 139 Türkiye Barolar Birliği Dergisi 288, 334. Belirtmek gerekir ki literatürde, 'the principle of non-regression' yerine 'standstill principle' da kullanılmaktadır.

açılabilir. Bu ilke, “çevresel bozulmaya yol açan veya çevrenin korunmasına ilişkin mevzuatın zayıflamasına neden olan devlet davranışının yasaklanması” ifade etmektedir.¹² Belirtmek gerekir ki burada amaçlanan çevreye yönelik hukuki düzenlemelerin asla değişmemesi değildir. Diğer bir deyişle çevre hukukunu olduğu gibi dondurma amacı güdülmektedir.¹³ Bu ilke ile hedeflenen, mevzuatla güvence altına alınmış çevresel koruma düzeyinin standartlarını düşürmemektir.

Anlamı bu şekilde ortaya konulabilecek olan bu ilkenin, uluslararası çevre hukukunda yeni gelişmekte olan bir ilke olduğunu söylemek mümkündür. İlk kez insan hakları alanında gelişen ilke, uluslararası çevre hukukunun kapsamına sonradan dâhil olmuştur. Uluslararası çevre hukukunda ilk defa +20 Rio Zirvesi’nde (2012) ¹⁴ geriye gidilemezlik ilkesinin tanındığı¹⁵ kabul edilmektedir. Yeni ortaya çıkan bir ilke olarak bu ilkenin önemi doktrinde giderek vurgulanmaktadır; ancak, uluslararası çevre hukukundaki yeri tartışmalıdır.¹⁶

Gerek yeni bir ilke olması gerekse de bağımsızlığı yönünden tartışmalar yapılması nedeniyle önce bu ilkenin uluslararası çevre hukukundaki yerinin saptanması gereklidir. Böylece iç hukuklarda görülmeye başlanan gerilemeler karşısında uluslararası hukuktaki bu koruma mekanizmasının durumu belirlenmiş olacaktır. Kökenlerini insan haklarında bulan bu ilkenin, uluslararası çevre hukukunda yeri saptandıktan sonra ne şekilde güvence altına alınması gerektiği de incelemelidir. Nitekim uluslararası çevre hukukunda bir ilkenin sadece tanınması yeterli değildir. Çevrenin korunmasına ilişkin düzenlemeleri bütüncül bir yaklaşımla ele almak gerekir.

I. ULUSLARARASI ÇEVRE HUKUKU KAPSAMINDA GERİYE GİDİLEMEZLİK İLKESİNİN TANINMASI

Uluslararası çevre hukukunda bütüncül bir yaklaşımın gereği, önce ilkenin¹⁷ doğuşundan başlamak gerekir. Geriye gidilemezlik ilkesi, ilk olarak insan hakları alanında ortaya çıktığı

¹² Lynda Collins, ‘Principle of non-regression’ in Jean-Frédéric Morin ve Amandine Orsini (eds) *Essential Concepts of Global Environmental Governance* (2nd edn, Routledge, 2020) 210.

¹³ Michel Prieur, ‘Non-Regression in Environmental Law’ (2012) 5(2) S.A.P.I.EN.S Surveys and Perspectives Integrating Environment and Society 53, 55.

¹⁴ ‘Report of the United Nations Conference on Sustainable Development’ Rio de Janeiro, Brazil 20-22 June 2012 UN Doc A/CONF.216/16. Bundan böyle kısaca ‘+20 Rio Zirvesi’ olarak ifade edilecektir.

¹⁵ +20 Rio Zirvesi’nde devletler, ‘Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı’nın sonucu olan taahhüdümüzden geriye dönmek çok önemlidir’ beyanında bulunmuşlardır. Ibid para 20. Böylece esasen ilkedeki açıkça bahsedilmemektedir. Daha fazla açıklama için bkz. s. 6.

¹⁶ Geriye gidilemezlik ilkesinin bağımsız bir ilke görünümüne sahip olmadığı yönünden yapılan kısa bir tartışma için bkz. L. Smorenburg-van Middelkoop, ‘European Environmental Principles in Dutch Case Law’ in Richard Macrory ve diğerleri (eds), *Principles of European Environmental Law* (Europa Law Publishing, 2004) <<https://avosetta.jura.uni-bremen.de/smorenburgrep03.pdf>> 14 Mart 2021 tarihinde erişildi.

¹⁷ Uluslararası hukuk kapsamında, bir ilkenin hukukun genel ilkesi kabul edilebilmesi için gerekli koşullardan kısaca bahsetmekte de fayda vardır. Hukukun genel ilkeleri, birçok devletin iç hukuklarında uygulama alanı bulan ve uluslararası hukuka uygulanmasına engel bulunmayan devletlerin ortak değerleridir. Hukukun genel ilkelerinin ortaya konmasında devletlerin hukuk düzenlerinde, ilgili ilkeyi açık ya da zımni benimseyip benimsemediğine bakılmaktadır. Hüseyin Pazarıcı *Uluslararası Hukuk* (12th edn, Turhan Kitabevi, 2013) 114, 115.

için önce insan hakları alanındaki gelişimi incelenmelidir. Ardından uluslararası çevre hukukundaki yeri saptanmalı ve ilkenin her iki alanda farklılaşan yönleri ortaya konulmalıdır. Belirtmek gerekir ki uluslararası çevre hukukunda, ilkelerin hukuki statüsü ve içeriği çoğu durumda belirsiz kalmaktadır.¹⁸ Yine de ilkelerin yerlerin saptanmasında ve açıklanarak netliğe kavuşmasında uluslararası anlaşmalar ve belgeler, iç hukuklardaki uygulamalar ve içtihatlar yol gösterici olmaktadır. Bu kaynaklardan yararlanılarak ilkenin uluslararası insan hakları hukukundan doğuşu ve uluslararası çevre hukukuna geçişi ile bağımsız bir ilke görünümünde olup olmadığı belirlenmelidir.

A. Uluslararası İnsan Hakları Hukukundan İthal Edilen Bir İlke Olarak Geriye Gidilemezlik İlkesi

İnsan haklarına dayanan geriye gidilemezlik ilkesi, uluslararası insan hakları hukukunda, bir insan hakkı tanındığında bunun sınırlanamayacağı, yok edilemeyeceği veya kaldırılamayacağı fikrini içermektedir.¹⁹ Uluslararası insan hakları belgelerinde geriye gidilemezlik ilkesinin çeşitli biçimlerde tanındığı ifade edilmektedir. Örneğin; Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi'nin²⁰ 30. maddesi, bildirmede yer alan hükümlerden hiçbirinin burada yer alan hakları ortadan kaldıracak eylem ve etkinliklerde bulunmaya izin verecek şekilde yorumlanamayacağını belirtmiştir. Yine Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin²¹ 2. maddesinin 1. fıkrasında, yasal düzenlemeler dâhil hakların amacına ulaşması için devletlerin gerekli tedbirleri alması gerektiği belirtilmiştir.

Her ne kadar bu sözleşmede geriye gidilemezlik ilkesi açıkça yer almasa da Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, bu ilkenin sözleşme kapsamında önemini ortaya koymuştur. Buna göre²² sözleşmede yer alan sosyal, ekonomik ve kültürel hakların sözleşmenin varoluş sebebine uygun şekilde hayata geçirilmesi gerekir. Devletlerin bu amacı gerçekleştirmek için hızlı ve etkin bir şekilde hareket etme yükümlülüğü vardır. Gerçek hayatta ise bu her zaman mümkün olmayabilir. Yine de devletler, var olan standartları düşürücü önlemleri kasten aldıklarında bunun mutlaka sözleşmede yer alan haklar ile açıklanması ve doğrulanması gereklidir.

Geriye gidilemezlik ilkesi, bölgesel düzeydeki insan hakları mahkemeleri tarafından da Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi'ne atıfta bulunularak yorumlanmaktadır. Inter-Amerikan İnsan Hakları Mahkemesi ekonomik, sosyal ve kültürel haklar açısından geriye dönük tedbirlerin alınması için güçlü nedenlerin varlığının gerekli

¹⁸ İlkelerin açıklanmasının zorluğuna dair bkz. Timo Koivurova, *Introduction to International Environmental Law* (rev edn, Routledge, 2014) 88.

¹⁹ Prieur n (10) 55.

²⁰ The Universal Declaration of Human Rights (adopted 10 December 1948) United Nations General Assembly (UNGA) Res 217 A III.

²¹ The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 3 January 1976) 993 UNTS 3. Bundan böyle kısaca 'Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi' olarak ifade edilecektir.

²² Office of the High Commissioner for Human Rights 'CESCR General Comment No. 3: The Nature of States Parties' Obligation (Art. 2, Para. 1, of the Covenant)'.

olduğunu vurgulamıştır.²³ Genel hatlarıyla bakıldığında insan hakları rejiminde geriye gidilemezlik ilkesinin gerek usul hukuku gerek maddi hukuk yönünden devletlere geniş çaplı yükümlülük yüklediği,²⁴ ve bu yükümlülüğünün ekonomik yeterlilik, teknolojik imkânlar gibi gerekçeler ile sınırlandırılabilmesi²⁵ görülmektedir. Çeşitli mevzuatlarda ekonomik ve sosyal haklar altında düzenleme altına alınan çevre hakkı açısından da bu yorumların geçerli olup olmadığı sorusu gündeme gelebilir.

Diğer bir deyişle, çevre hakkı bağlamında geriye gidilemezlik ilkesinin uygulanabileceği düşünülebilir. Lakin uluslararası hukuk kapsamında evrensel, bağlayıcı bir çevre hakkı henüz tanınmamıştır. Böylece Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi kapsamında da çevre hakkı bulunmamaktadır. Buna karşılık uluslararası hukukta hâlihazırda tanınan haklar üzerinden çevre hakkı çoğunlukla mahkeme kararlarıyla²⁶ dolaylı da olsa korunabilmektedir. Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nde yer alan yeterli bir yaşam standardına sahip olma hakkı,²⁷ sağlık hakkı,²⁸ insan onuruna yaraşır bir ortamda çalışma hakkı²⁹ gibi haklar bu bağlamda düşünülebilir. Uluslararası hukukta bir uluslararası anlaşmada bağlayıcı şekilde tanınması oldukça tartışmalı olan çevre hakkına iç hukuklardaki yaklaşım ise farklıdır. İç hukuklara bakıldığında da en az 155 ülke anayasasında çevre hakkını tanımaktadır.³⁰ Çevre hakkının geriye gidilemezlik ilkesi kapsamında devlete yükümlülük yüklediğinin kabulü yönünden ise Belçika Anayasa Mahkemesi'nin konuya yaklaşımı örnek gösterilebilir.

Nitekim Belçika Anayasa'sında geriye gidilemezlik ilkesi açıkça tanınmamaktadır; ancak, ekonomik, sosyal ve kültürel haklar kapsamında ele alınan çevre hakkının geriye gidilemezlik ilkesi kapsamında düşünülmesi gerektiği hem anayasa yapım aşamasında hem de Anayasa Mahkemesi'nin içtihadında yerini bulmuştur.³¹ Anayasa Mahkemesi, geriye gidilemezlik yükümlülüğü kapsamında bazı yasa normlarını anayasaya aykırı bulmuştur.³² Belçika Anayasası'nın 23. maddesi her ne kadar bu ilke açıkça tanımamış olsa da insan hakları

²³ *Case of Acevedo Buendía et al. ("Discharged and Retired Employees of the Comptroller") v. Perú* (Inter-American Court of Human Rights, 1 July 2009) para 103.

²⁴ Markus Vordermayer-Riemer *Non-Regression In International Environmental Law* (Intersentia, 2020) 518.

²⁵ *Ibid* 521.

²⁶ Örneğin; Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin bu yönde vermiş olduğu kararlar için bkz. *Lopez Ostra v. Spain* App no 16798/90 (ECtHR, 9 December 1994); *Öneriyildiz v. Turkey* App no 48939/99 (ECtHR, 30 November 2004).

²⁷ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi m.11.

²⁸ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi m. 12.

²⁹ Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi m. 13.

³⁰ David R. Boyd, 'Catalyst for Change, Evaluating Forty Years of Experience in Implementing the Right to a Healthy Environment' in John H. Knox and Ramin Pejan (eds), *The Human Right to a Healthy Environment* (Cambridge University Press 2018) 40.

³¹ Luc Lavrysen, 'Recent Developments in Environmental Jurisprudence' (UNEP- 14th Global Major Groups and Stakeholders Forum (GMSF-14) Nairobi – Gigiri, Kenya, February 2013) s. 2 <https://stg-wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/13477/prof_lavrysen_%20Recent_developments_in_environmental_jurisprudence.pdf?sequence=1> 12 Mayıs 2021 tarihinde erişildi. Daha önce de belirttiği üzere literatürde, 'the principle of non-regression' yerine 'standstill principle' da kullanılmaktadır. Bu ifadeler bölgesel olarak değişiklik gösterebilmektedir.

³² *Ibid*.

bağlamında ilkenin ortaya konması mümkün hale gelmiştir. Böylece uluslararası hukukta bağlayıcı olarak bir anlaşmada yer almayan çevre hakkı düşünüldüğünde geriye gidilemezlik ilkesinin yerini, uluslararası çevre hukukunun kaynakları yönünden değerlendirmek de gerekir.

B. Uluslararası Çevre Hukukunda Özerk Bir İlke Olarak Geriye Gidilemezlik İlkesi

Uluslararası çevre hukukunun kaynaklarında, insan hakları alanına özgü ilkelerin benimsenmesinin başta felsefi temelleri vardır. Esasen uluslararası hukuk kapsamında insan hakları hukuku ve çevre hukuku bağımsız gelişmiştir. Buna karşılık iki disiplin de insan onurunun korunmasını, tüm insanlığın iyiliği gibi ortak değerlere sahiptir. İnsan haklarına göre daha yeni bir hukuk dalı olan çevre hukuku, bu gibi ortak değerlerden hareketle, insan haklarının bazı ilkelerinin çevre hukukunda tanınmasına imkân vermektedir. Böylece insan hakları alanında tanınan ilkeler, uluslararası çevre hukuku kaynaklarında ayrıca yerini bulabilmektedir. Geriye gidilemezlik ilkesi de bu ilkelerden bir tanesidir.

Geriye gidilemezlik ilkesinin uluslararası çevre hukukunda fikri temellerinin +20 Rio Zirvesi'nden önce de bulunduğu söylenebilir. Biyoçeşitliliğin korunmasını ilgilendiren uluslararası anlaşmalarda, geriye gidilemezlik ilkesi veya ilkenin doğal bir sonucu olan ileriye gidilmesi ilkesi açıkça düzenleme altına alınmamıştır; fakat bu anlaşmalarda insan hakları alanındaki düzenlemelere benzer yükümlülükler bulunabilir.³³ Örneğin; Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nin³⁴ 8. maddesinin k bendi "*Sözleşmenin tarafları mümkün olduğunca ve uygun bir biçimde tehdit altındaki türlerin ve popülasyonların korunması için gerekli mevzuatı ve/veya düzenleyici diğer hükümleri geliştirecek veya idame ettirecektir.*" düzenlemesi ile geriye gidilemezlik ilkesi ile uyumlu gözükmektedir.³⁵

Geriye gidilemezlik ilkesi ile uyumlu olabilecek bu düzenlemelerin haricinde, bu ilkenin uluslararası çevre hukukunda ilk defa +20 Rio Zirvesi ile tanındığı kabul edilmektedir; fakat ilkeden +20 Rio Zirvesi'nde açıkça bahsedilmemiştir. +20 Rio Zirvesi'nde kısaca taahhütlerden geri dönmemenin önemine vurgu yapılmıştır. Bunun nedeni geriye gidilemezlik ilkesinin tanınmasında devletlerin görüş birliğine³⁶ varamamasıdır. Yine de geriye gidilemezlik ilkesi uluslararası çevre hukukunda yeni bir kavram³⁷ olarak dikkat

³³ Vordermayer-Riemer n(21) 334, 335.

³⁴ Convention on Biological Diversity (adopted 5 June 1992, entered into force 29 December 1993) 1760 UNTS 79.

³⁵ Vordermayer-Riemer n(21) 342.

³⁶ Avrupa Parlamentosu, Brezilya ve bazı hükümet dışı örgütler (NGOs) geriye gidilemezlik ilkesini desteklemiştir. Ann Powers, 'The Rio+20 Process: Forward Movement for the Environment?' (2012) 1(2) Transnational Environmental Law 403, 411. Buna karşılık Amerika Birleşik Devletleri (ABD), Kanada ve Japonya ilkenin +20 Rio metninde yer almasına karşı çıkmıştır. Prieur n(10) 55.

³⁷ Bunun yanı sıra çevrenin korunmasına hizmet edebilecek ve geriye gidilemezlik ilkesinin amacını sağlayabilecek düzenlemelere diğer konulardaki uluslararası anlaşmalarda da rastlanabilir. Birleşmiş Milletler Deniz Hukuku Sözleşmesi m. 311(6) 'Taraflar Devletler, 136. maddede ifadesini bulan insanlığın ortak mirasına ilişkin temel prensipte herhangi bir değişiklik yapılamayacağını ve bu prensipten sapan hiçbir anlaşmaya taraf

çekmiştir.³⁸ +20 Rio Zirvesi'nden bu yana uluslararası alanda devletlerin geriye gidilemezlik ilkesine yaklaşımı farklı şekillerde olabilmektedir.

Başta devletler, geriye gidilemezlik ilkesini açıkça tanıma eğiliminde olabilir. Örneğin; bölgesel bir anlaşma olan Latin Amerika ve Karayipler Anlaşması'nın³⁹ 3. maddesinin c bendi, Anlaşmanın uygulanmasında geriye gidilemezlik ilkesinin uygulanacağını tanımaktadır. Ya da geriye gidilemezlik ilkesinin amacına hizmet edebilecek düzenlemelere, ilkenin doğal sonucu olan ifadelerle rastlanabilmektedir. Yine örneğin; Paris Anlaşması'nın⁴⁰ 4. maddesinin 3. fıkrası⁴¹ "Anlaşmanın taraflarının, birbirini izleyen ve ulusal olarak belirlenmiş katkıları mevcut belirlenmiş ulusal katkılarından daha ileri olmalı ve mümkün olan en yüksek amacı yansıtmalıdır" hükmünü havidir. Böylece geriye gidilemezlik ilkesinin doğal bir sonucu olan ileriye gidilmesi ilkesi tanınmış olmaktadır.

Ayrıca uluslararası örgütler de geriye gidilemezlik ilkesinin önemini vurgulamaktadır. Dünya Doğa ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği (IUCN), 2016 tarihli Dünya Deklarasyonu'nun 12. ilkesinde "Devletler, alt ulusal kuruluşlar ve bölgesel entegrasyon örgütleri, çevrenin hukuken korumasını veya çevresel adalete erişimi azaltma etkisine sahip eylemlere izin vermeyecek veya bu eylemleri sürdürmeyecektir."⁴² şeklinde beyanda bulunmuştur. Tüm bu gelişmeler, geriye gidilemezlik ilkesinin teamül hukukuna dönüşüp dönüşmediği sorusunu da gündeme getirebilir. Her ne kadar geriye gidilemezlik ilkesi uluslararası çevre hukukunun çeşitli aktörlerinin dikkatini çekmiş olsa da klasik teamül hukuku anlayışına göre devletlerin istikrarlı uygulamasının olduğunu söylemek güç gözükmektedir.⁴³

Bu noktada ayrıca devletlerin iç hukuktaki düzenlemelerine bakmak gerekir. Geriye gidilemezlik ilkesinin de gerek mevzuatlarda gerekse mahkeme kararlarında tanınmaya başladığını söylemek mümkündür. Bu ilkenin, çevre hukuku mevzuatının çeşitli yerlerinde tanınmasına Fransa'dan örnek verilebilir. 2016 yılında Fransa Biyoçeşitliliğin Korunması ve

olmayacaklarını kabul ederler.' şeklinde geriye gidilemezlik ilkesinin bir görünümü düzenleme altına alınmıştır. United Nations Convention on the Law of the Sea (adopted 16 November 1994, entered into force 16 November 1994) 1833 UNTS 3.

³⁸ Powers, n (33) 411.

³⁹ Regional Agreement on Access to Information, Public Participation and Justice in Environmental Matters in Latin America and the Caribbean (Escazu Agreement) XXVII.18 (adopted 9 April 2018, entered into force 22 April 2021). Burada sadece ilkenin adı geçmektedir. İçeriği yer almamaktadır.

⁴⁰ The Paris Agreement (adopted 12 December 2015, entered into force 4 November 2016) C.N.92.2016.TREATIES-XXVII.7.d (Paris Agreement) m 4(3).

⁴¹ Doktrinde bu maddenin doğrudan geriye gidilemezlik ilkesini düzenlediği yönünde yaklaşımlar da bulunmaktadır. Bkz. Jorge Viñuales, 'The Paris Climate Agreement: An Initial Examination- Part II of III (Blog of the European Journal of International Law, 2016) <<https://www.ejiltalk.org/the-paris-climate-agreement-an-initial-examination-part-ii-of-iii/>> 15 Ekim 2021 tarihinde erişildi. Buna karşılık ileriye gitme ilkesi (the principle of progression) olarak ayrı bir ilke olarak geriye gidilemezlik ilkesinin doğal sonucu olduğu da ifade edilmektedir.

⁴² International Union for Conservation of Nature (IUCN) 'World Declaration on the Environmental Rule of Law' The IUCN World Congress on Environmental Law, in Rio de Janeiro (Brazil) from 26 to 29 April 2016 Principle 12.

⁴³ Vordermayer-Riemer n(21) 435.

İyileştirilmesi Kanunu'nda geriye gidilemezlik ilkesi⁴⁴ ilk defa yerini bulmuştur. Ayrıca Fransa'da Çevre Kanunu'nda⁴⁵ da geriye gidilemezlik ilkesi tanınmıştır. Bunun yanı sıra geriye gidilemezlik ilkesi anayasalarda da tanınmaya başlanmıştır. Örneğin; Ekvador Anayasa'sında⁴⁶ devlet, geriye gidilemezlik ilkesi doğrultusunda çevreyi ilgilendiren mevzuatta, özellikle Latin Amerika ile Karayipler ülkeleriyle uyumun güçlendirilmesi taahhüdünde bulunmuştur. Bu açık düzenlemeler karşısında insan hakları rejimi ile uluslararası çevre hukuku arasında ne gibi farkların olduğu sorusu da akla gelebilir.

İnsan hakları rejimindeki geriye gidilemezlik ilkesinin düzenlenmesi ile uluslararası çevre hukukundaki düzenlemeler birbiriyle benzer olmakla beraber bazı farklılıklara da sahiptir. Mevcut uluslararası çevre anlaşmaları bu ilkenin yarattığı yükümlülüğü ve sınırlarını insan hakları alanındaki kadar açık zikretmemektedir.⁴⁷ Ayrıca uluslararası çevre hukuku anlaşmalarında gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ayırımına göre devlerin yükümlülükleri belirlenebilmektedir.⁴⁸ İnsan hakları rejiminde özellikle Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi ve bu hakları düzenleyen diğer anlaşmalarda açıkça böyle bir ayırımı dayalı yükümlülük belirlenmemektedir.⁴⁹ Yine de yükümlülüklerin sınırları belirlenirken uluslararası çevre hukukundaki gibi tarafların ekonomik durumları ve teknolojik imkânları göz önüne alınmaktadır.⁵⁰

Hem insan hakları alanından farklılaşan yönleri bulunan hem de ayrıca düzenleme altına alınan geriye gidilemezlik ilkesi, uluslararası çevre hukukunda bağımsız bir ilke görünümüne sahiptir. Nitekim geriye gidilemezlik ilkesinin uluslararası hukuk metinlerinde,⁵¹ bölgesel

⁴⁴ The Law for the Recovery of Biodiversity, Nature and Landscapes (8 August 2016, No. 2016–1087) Fransa Hükümeti'nin açıklamaları için bkz. Editorial 'Reclaiming biodiversity, nature and landscapes' (*gouvernement.fr*, 22 Ağustos 2016) <<https://www.gouvernement.fr/en/reclaiming-biodiversity-nature-and-landscapes>> 14 Mayıs 2021 tarihinde erişildi. Ayrıca bkz., Ivano Alogna 'Environmental Law of France' in Alogna et al. (eds), *Climate Change Litigation Global Perspectives* (Brill, 2021).

⁴⁵ Code de l'environnement Article L110-1 9° <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000033033501/2018-06-30/> 14 Mayıs 2021 tarihinde erişildi.

⁴⁶ Ekvador Anayasası (2008) m. 423 (3) <<https://pdba.georgetown.edu/Constitutions/Ecuador/english08.html>> 14 Mayıs 2021 tarihinde erişildi.

⁴⁷ Vordermayer-Riemer n(21) 518, 521.

⁴⁸ Ibid 522.

⁴⁹ Ibid 523.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Geriye gidilemezlik ilkesinin yaygın bir biçimde kabul gördüğü alanlardan bir tanesi serbest ticaret ve yatırım anlaşmalarıdır. İlke, yabancı yatırımcıların teşvik edilmesi için iç hukuktaki var olan çevresel standartlardan düşülmemesini sağlama amacına sahiptir. Yapılan araştırmaya göre 130'dan fazla ülke en az bir tane uluslararası yatırım anlaşmasında bu fikri taşımaktadır. Tüm bu hususlar için bkz. Andrew Mitchell ve James Munro, 'No Retreat: An Emerging Principle of Non-regression From Environmental Protections In International Investment Law' (2019) 50 *Georgetown Journal Of International Law* 625. Örneğin; Birleşik Devletler-Meksika-Kanada Anlaşması madde 24.4 para 3 uyarınca 'Madde 24.3.1'e (Koruma Düzeyleri) halel getirmeksizin, Taraflar, ilgili çevre yasalarında sağlanan korumayı zayıflatarak veya azaltarak ticareti veya yatırımı teşvik etmenin uygun olmadığını kabul ederler. Buna göre, bir Taraf, Taraflar arasındaki ticareti veya yatırımı teşvik etmek için çevre yasalarında sağlanan korumayı zayıflatacak veya azaltacak şekilde çevre yasalarından feragat etmeyecek veya feragat etmeyi teklif etmeyecek veya başka bir şekilde bu yasalardan sapmayacak veya bu yasaları başka bir

anlaşmalarda ve iç hukuklarda tanınmaya başladığı ve gelişmeye devam ettiği görülmektedir.⁵² Bu gelişmenin tamamlanmasında, Knox'un çevre ve insan hakları alanında ortaya koyduğu çerçeve ilkelerde geriye gidilemezlik ilkesine vurgusu⁵³ dikkate alınabilir. Ayrıca Çevre için Global Pakt⁵⁴ girişiminde, geriye gidilemezlik ilkesinin açıkça tanınacağı öngörülmüştür. Çevre için Global Paktın bağlayıcı bir metin haline dönüşüp dönüşmeyeceği ise ilerleyen zamanlarda belli olacaktır.

II. ULUSLARARASI ÇEVRE HUKUKU KAPSAMINDA GERİYE GİDİLEMEZLİK İLKESİNİN GÜVENCE ALTINA ALINMASI

Çevre için Global Pakt girişimi ile uluslararası çevre hukukunda, geriye gidilemezlik ilkesinin açıkça tanınmasının gündeme getirilmesi başlı başına bir güvencedir. Bu tanımın sağlayacağı birçok fayda⁵⁵ bulunmaktadır. Taslak metin devletler tarafından kabul edildiğinde, çevrenin korunması ve insan hakları bağlamında bireyler doğrudan bir korumaya sahip olacaktır. İç hukuklarda çevre mevzuatında yer alan boşluklar doldurulacaktır. Devletlerin takdir yetkisinin sınırlarını aşan düzenlemelerle doğanın tehdit altında bırakılmasının önüne geçilecektir. Ayrıca sürdürülebilir kalkınma, nesiller arası eşitlik gibi birçok ilkenin sağlanmasına da hizmet edecektir.

Bunun yanı sıra uluslararası hukukta böyle bir tanımın yine de diğer hukuki düzenlemeler ile desteklenerek güvence altına alınması gerekir. Bu kapsamda ilk olarak insan hakları yönünden ilkenin gelişimi göz önünde tutulduğunda uluslararası hukukta bağlayıcı, evrensel çevre hakkının tanınması gündeme gelmektedir. Böylece insan hakları anlamıyla da geriye gidilemezlik ilkesi uygulama alanı bulabilir. İkinci olarak iç hukuklardaki uygulamaların saptanmasının zorluğu da göz önüne alındığında bir denetim mekanizmasının varlığı gereklidir. Bu noktada da hukuk kurallarının uygulanışını gözlemlemek için çevresel adalete erişimin sağlanması gerekir.

A. Uluslararası Hukukta Çevre Hakkının Tanınması

Uluslararası hukukta bağlayıcı bir şekilde henüz evrensel çevre hakkı tanınmamıştır. Böyle bir tanıma, yeni bir uluslararası anlaşmada ya da Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar

şekilde saptırmayacaktır.' The United States-Mexico-Canada Agreement (USMCA) (entered into force 1 July 2020).

⁵² UNGA, 'Gaps in international environmental law and environment-related instruments: towards a global pact for the environment' (30 November 2018) UN Doc. No. A/73/419.

⁵³ UNGA, 'Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment' (24 January 2018) UN Doc. A/HRC/37/59 para 33. Burada belirtilen 11. çerçeve ilke 'Devletler, ayrımcı olmayan, geriye dönük olmayan ve diğer şekillerde insan haklarına saygı gösteren, koruyan ve yerine getiren somut çevre standartları oluşturmalı ve sürdürmelidir.' şeklindedir.

⁵⁴ Le Club des Juristes 'Draft Project: Global Pact for the Environment' (24 June 2017) (Global Pact for the Environment) Bundan böyle kısaca 'Çevre için Global Pakt' olarak anılacaktır.

⁵⁵ Uluslararası çevre hukukunun, iç hukuklarda ne gibi olumlu etkilerinin olabileceğine dair bkz. Patricia Birnie, Alan Boyle, and Catherine Redgwell *International Law and the Environment* (3rd edn, Oxford University Press, 2009) 304.

Uluslararası Sözleşmesi'ne getirilecek ek bir protokol ile yapılabilir. Çevre için Global Pakt taslağında, çevre hakkının açıkça düzenleme altına alınmasından itibaren,⁵⁶ çevre hakkının tanınması için çalışmalar hızla devam etmektedir. Çevre ve İnsan Hakları Devletler Grubu ortak bildirisi⁵⁷ ve Birleşmiş Milletler kuruluşlarının ortak bir bildirisi⁵⁸ ile uluslararası hukukta çevre hakkının tanınması çağrısında bulunulmuştur. 2021 yılında Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi tarafından temiz, sağlıklı ve sürdürülebilir bir çevrede yaşama hakkını bir insan hakkı olarak tanımıştır.⁵⁹ 2022 yılında ise Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, sağlıklı ve temiz bir çevreye erişim hakkının evrensel bir insan hakkı olduğunu ilk kez tanımıştır.⁶⁰ Bu tanıma, hem geriye gidilemezlik ilkesinin amacı ile uyumludur hem de çevre hakkının uluslararası bağlayıcı bir metinde yer alması ihtimalini güçlendirmektedir. Özellikle Çevre için Global Pakt taslağı bu kapsamda ele alınabilir. Nitekim bu pakta çevre hakkı açıkça dâhil edilmiştir.

Çevre için Global Pakt taslağı çevre hakkını üç boyutuyla ele alması bakımından önemlidir. Öncelikle çevre hukuku ve insan hakları arasındaki bağı⁶¹ kurmaktadır. Ardından bağımsız çevre hakkını⁶² düzenleme altına almaktadır. Son olarak da hakkın tamamlayıcısı olarak devletlere çevreyi koruma yükümlülüğü⁶³ getirmektedir. Böylece bağlayıcı bir metinde çevre hakkının tanınması, devletlerin yükümlülüklerinin netleştirilmesini sağlayacaktır. Ayrıca iç hukuklarda hukukun üstünlüğünün uygulanmaması, etkin hukuki yolların olmaması, ekonomik gelişmenin ön plana alınması, ekonomik yeterliliğin olmaması, çatışmalar gibi çeşitli nedenlerle çevre hakkının askıya alınmasının önüne geçilmiş

⁵⁶ Daha önceki birçok gelişme de çevre hakkının tanınması için önemli adımlardır. Örneğin; Birleşmiş Milletler tarafından su hakkının tanınması bkz. United Nations Human Rights Council 'Human rights and access to safe drinking water and Sanitation' (30 September 2010) UN Doc A/HRC/RES/15/9 para 1; Birleşmiş Milletler İnsan Hakları ve Çevre Raportörünün çevre hakkının tanınması çağrısı bkz. 'The Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment' (19 July 2018) UN Doc A/73/188.

⁵⁷ Human Rights Council, 45th Session. General Debate, Item 3 'Joint statement of the Core Group on Human Rights and the Environment' (September 2020).

⁵⁸ Human Rights Council, 46th Session. General Debate, Item 3 'Joint statement of United Nations entities on the right to healthy environment' (08 March 2021).

⁵⁹ United Nations Human Rights Council, 'The human right to a clean, healthy and sustainable environment' (8 October 2021) UN Doc No. A/HRC/RES/48/13 para 20(1) '...Recognizes the right to a clean, healthy and sustainable environment as a human right that is important for the enjoyment of human rights...'

⁶⁰ <<https://news.un.org/en/story/2022/07/1123482>> 8 Ağustos 2022 tarihinde erişildi.

⁶¹ Çevre için Global Pakt Taslağı Başlangıç. Maddelerin Türkçeye çevirisi için bkz. Fevzi Özlüer ve Serde Atalay (trs) *Çevre için Küresel Antlaşma* (Ekoloji Kolektifi, 2018) <<https://ekolojikolektifi.org/wp-content/uploads/2018/06/%c3%87evre-%c4%b0%c3%a7in-K%c3%bcresel-Antla%c5%9fmas%c4%b1-978-605-81514-1-3-a.pdf/>> 16 Aralık 2021 tarihinde erişildi.

⁶² Çevre için Global Pakt Taslağı madde 1: 'Her insan, sağlığı, esenliği, onuru, kültürü ve memnuniyeti için elverişli ekolojik olarak sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.'

⁶³ Çevre için Global Pakt Taslağı madde 2: 'Her Devlet veya uluslararası kurum, gerçek veya tüzel, kamu veya özel her kişi çevreye özen göstermekle yükümlüdür. Bu amaçla, Dünya ekosisteminin muhafaza edilmesine, korunmasına ve bütünlüğünün yeniden sağlanmasına herkes kendi düzeyinde katkıda bulunur.'

olacaktır.⁶⁴ Çevre aktivistleri ve dezavantajlı gruplar için güvence sağlanacaktır.⁶⁵ Son olarak çevre problemlerinin sınır ötesi ihtilaflar yarattığı göz önüne alındığında başta iklim değişikliği karşısında çevre hakkının bir zorunluluk haline geldiği de söylenebilir.⁶⁶

Çevre için Global Pakt taslağındaki gibi bir yaklaşımla hem çevre hakkı koruma altına alınabilecek hem de mevzuat değişiklikleri ile bireylerin var olan hukuki güvencelerden yoksun bırakılması engellenecektir. Geriye gidilemezlik ilkesinin açıkça tanınması ile de devletler, mevcut çevre koruma standartlarının altına düşmeme konusunda yükümlülük altına girmiş olacaklardır. Böylece esasen hukukun üstünlüğü de güvence altına alınacaktır. Bu noktada uygulama açısından da bakıldığında çevresel adalete erişimin de sağlanması gerekir. Böylece hem çevre hakkı hem de geriye gidilemezlik ilkesi kapsamında devletlerin çevrenin korunmasını zarara uğratan eylemleri gözlemlenebilir.

B. Çevresel Adalete Erişimin Sağlanması

Uluslararası çevre hukuku, son dönemde en hızlı gelişen hukuk dallarından biridir. Bugüne kadar 1300'ün üzerinde çevrenin korunmasını ilgilendiren çok taraflı anlaşma akdedilmiştir.⁶⁷ Buna karşılık uluslararası çevre hukukunun icrası ve uygulaması konusunda yaşanan zorluklar henüz aşılabilmiş değildir. Burada belirtilmesi gerekir ki uluslararası hukukun işleyişi iç hukuklardan farklıdır. Uluslararası hukuk kurallarının uygulanıp uygulanmadığının gözlenmesi çeşitli komitelerin denetimi, raporlama zorunlukları gibi mekanizmalarla işlemektedir. Bunun yanı sıra uluslararası normların doğrudan iç hukukta uygulanmasını kabul eden sistemler olduğu gibi bu kuralların iç hukuka geçirilmesini zorunlu tutan sistemler de bulunmaktadır. Böylece çevresel adalete erişimin sağlanmasında öncelikle iç hukuklardaki durumlara bakılmalıdır.

Çevresel adalete erişim noktasında iç hukuklarda görülen engeller⁶⁸ benzerdir. Genellikle iç hukuklarda görülen problemler çevre davalarında davacıların dava ehliyetinin sınırlandırılması, dava harçlarının ve bilirkişi ücretlerinin yüksek olması, hâkimlerin çevre hukuku eğitiminin yeterli olmaması gibi noktalarda toplanmaktadır. Bu gibi iç hukuklarda görülen sorunların, çevresel adalete erişimin⁶⁹ önünde engel olduğu ortadadır. Çevre için Global Pakt taslağı bu ortak noktada toplanan sorunlara yanıt vermektedir. Nitekim burada

⁶⁴ Nagehan İlemin, An Cliquet, and Hendrik Schoukens 'The Right to Environment as a Standalone Right in the Scope of International Law' (2019) Ghent University Master of Laws in International and European Law LL.M Paper 38.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Ibid 39.

⁶⁷ Oregon Üniversitesi'nin projesi için bkz. Ronald B. Mitchell and the IEA Database Project, 'International Environmental Agreements (IEA) Database Project' (University of Oregon, 2002-2020) <<https://iea.uoregon.edu/>> 12 Mayıs 2021 tarihinde erişildi.

⁶⁸ Bu konuda Birleşmiş Milletler Çevre Programı etkin çalışmalar sürdürmektedir. Örneğin; bkz. The United Nations Environment Programme (UNEP), 'The Environmental Rule of Law: First Global Report' (2019).

⁶⁹ Bu gibi sorunların genel olarak önüne geçilebilmesi iç hukuklarda çevre mahkemelerinin kurulması ön görülmektedir. Gerçekten de çevre mahkemeleri, çevresel adalete erişimin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bkz. The UNEP, 'Environmental Courts & Tribunals- A Guide For Policy Makers' (2016).

pakta taraf olacak devletler, çevresel adalete erişimin sağlanması için yükümlü tutulmaktadır. Taslak metnin 11. Maddesinde,⁷⁰ kamu otoritelerinin veya özel kişilerin kastlarıyla veya ihmalleriyle çevre hukukunu ihlal etmeleri durumunda etkili ve düşük maliyetli idari ve yasal süreçlere erişim hakkının tanınması gerektiğini belirtmiştir.

Çevresel adalete erişim etkin bir biçimde sağlandığında bireyler, mevcut çevresel koruma düzeyinden geriye gidişleri yargı yoluna taşıyabilirler. Böylece esasen gözlenmesi güç olan çevresel tahribatlar, üstü örtülü olarak çevre hukukunun askıya alınması, anlaşılması güç mevzuattaki değişiklikler mahkemelere erişim ile görünür hale gelmektedir. İç hukukları ilgilendiren bu hususun bir uluslararası anlaşma ile hak olarak düzenleme altına alınması ve devletlere yükümlülük yüklemesi çevre hakkı açısından olduğu gibi hukukunun üstünlüğünün sağlanmasında önemli bir adımdır. Özellikle uluslararası hukuk kapsamında bir insan hakkı olarak çevresel adalete erişimin tanınması, icrai yönden de çevresel adaletin sağlanmasını kolaylaştıracaktır.

SONUÇ

Çevre hukukuna ilişkin mevzuatın karşılaştığı en büyük tehditlerden biri, devletlerin ekonomik kaygıdır. Ekonomik kaygılar, çevre mevzuatının anlamını yitirecek derecede askıya alınmasına, değiştirilmesine veya yok edilmesine neden olmaktadır. Geçmişten günümüze aynı gerekçe ve aynı uygulama beraber devam etmektedir. Ekonomi kötüye giderse hukukta ilk feda edilenlerden biri çevre hukukuna ilişkin düzenlemelerdir. Bugün de Covid-19'un yarattığı ekonomik gerileme, çevre mevzuatlarında gerilemeyle karşımıza çıkmaktadır. Hâlihazırda çevre mevzuatlarındaki gerilemeler Covid-19 döneminde Brezilya, Kolombiya, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Endonezya ve Peru'da gözlemlenmiştir. Ayrıca yapılan bir araştırma, Kanada hükümeti tarafından Covid-19'a hızlı cevap verilebilmesi için çevre mevzuatında yapılan değişiklikleri ortaya koymuştur.

Uygulamalar çeşitlilik göstermektedir. Bazı hükümetlerin çevrenin korunması standartlarını düşürmesi, çevresel izleme gereksinimlerini askıya alması, çevre mevzuatlarındaki yaptırımları azaltması ve çevresel meselelerde halkın katılımını kısıtlaması şeklinde uygulamaları olabilmektedir. Belirtmek gerekir ki ekonomik gerileme ve çevre mevzuatındaki değişikliklerin her durumda gözlemlenmesi kolay değildir. Devletler, genelde bu gibi gerilemeleri görünür kılmama eğilimindedir. Devletlerin ekonomi perdesi altına sığınarak doğanın korunmasında hukukla elde edilen çabaları, gözlemlenmesi güç bir şekilde anlamsızlaştırması karşısında uluslararası seviyede geriye gidilemezlik ilkesi dikkate alınabilir. Nitekim bu ilkenin temel amacı mevzuatta sağlanan çevresel korumanın, mevzuatta yapılan değişikliklerle daha aşağıya çekilmemesidir.

⁷⁰ Çevre için Global Pakt Taslağı madde 11: Taraflar, mevcut Antlaşmanın hükümlerini dikkate alarak, resmi makamların veya özel kişilerin çevre hukukuna aykırı eylemlerine veya ihmallerine itiraz etmek için tazminat ve dava yolu dâhil olmak üzere, idari ve adli yargıya etkili şekilde ve düşük bir maliyetle erişme hakkını temin edeceklerdir.

Geriye gidilemezlik ilkesi, insan hakları alanından ithal edilen ve uluslararası çevre hukukunda bağımsız bir ilke görünümüne kavuşan bir ilkedir. Yeni sayılabilecek bu ilkenin, gelişmeye devam ettiği söylenebilir. Giderek artan bir şekilde iç hukuklarda, bölgesel anlaşmalarda ve uluslararası hukuk metinlerinin çeşitli yerlerinde görülebilmektedir. Görünüm biçimleri çok çeşitlidir. Örneğin; Belçika Anayasa Mahkemesi, çevre hakkı kapsamında ilkeyi değerlendirmiştir. Biyolojik Çeşitlilik Sözleşmesi'nde ilkenin fikri temelleri yer almaktadır. +20 Rio Zirvesi'nde çevrenin korunmasında verilen taahhütlerden geri dönmemenin önemi vurgusu söz konusudur. Bölgesel bir anlaşma olan Latin Amerika ve Karayipler Anlaşması'nda ilke, açıkça ifade edilmiştir. Paris Anlaşması'nda ise ilkenin doğal sonucu olarak ileriye gidilmesinin gerektiğinin hüküm altına alınmıştır.

Böylece tanınmasının yanı sıra fikri temeller, ilkenin sonucu olan diğer ilkeler, çevre hakkı kapsamında yüklediği yükümlülükler gibi türlü şekillerde de ifade edilebilmektedir. Tüm bu farklı düzenlemelerin temel mantığı ise çevre hukukunun sağladığı güvencelerden ve çevrenin korunmasında ulaşılan seviyeden geriye düşmemektedir. Henüz gelişmeye devam eden geriye gidilemezlik ilkesinin gerek açıklanmasında gerek yerinin netleştirilmesinde ayrı bir uluslararası anlaşma faydalı olacaktır. Böyle açık bir tanımayı, Çevre için Global Pakt taslağı sunmaktadır. Açık bir düzenleme, ilkenin hukuki içeriği ve yeri bakımından güvence sağlamaktadır. Buna karşılık sadece ilkenin tanınması yeterli olmamalıdır. Geriye gidilemezlik ilkesinin amacına ulaşması için bütüncül bir yaklaşım şarttır.

Bu kapsamda geriye gidilemezlik ilkesinin güvence altına alınması için ilk olarak çevre hakkı ile desteklenmesi gerekir. Nitekim geriye gidilemezlik ilkesinin kökenleri insan haklarında yer almaktadır. Bu anlamda Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi'nin ve Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun çevre hakkını ilk defa tanıması önemli adımlardır. Ayrıca çevre hakkının evrensel ve bağlayıcı olarak tanınması ihtimalini de güçlendirmektedir. Çevre hakkı, bu şekilde tanındığında devletlerin yükümlülükleri netleşecektir. Bunun yanı sıra iç hukuklarda hukukun üstünlüğünün uygulanmaması, etkin hukuki yolların olmaması, ekonomik gelişmenin ön plana alınması, ekonomik yeterliliğin olmaması, çatışmalar gibi çeşitli nedenlerle çevre hakkının askıya alınması engellenebilir.

İkinci olarak çevresel adalete erişimin sağlanması gerekir. Böylece çevre hukukundaki gerilemeler gözlemlenebilir. Çevresel adalete erişim etkin bir biçimde sağlandığında bireyler, gerilemelere karşı yargı mekanizmalarını kullanabilir. Esasen gözlenmesi güç olan çevresel tahribatlar, üstü örtülü olarak çevre hukukunun askıya alınması, anlaşılması güç mevzuattaki değişiklikler mahkemelere erişim ile görünür hale gelmektedir. İç hukukları ilgilendiren bu hususun bir uluslararası anlaşma ile hak olarak düzenleme altına alınması ve devletlere yükümlülük yüklemesi çevre hakkı açısından da olduğu gibi hukukunun üstünlüğünün sağlanmasında önemlidir.

Hem evrensel çevre hakkı hem çevresel adalete erişimin sağlanması hem de geriye gidilemezlik ilkesi bütün halinde, Çevre için Global Pakt taslağında yer almaktadır. Bu bütüncül yaklaşım, sürdürülebilir kalkınmanın yanı sıra hukukunun üstünlüğünü de güvence altına alacaktır. Çevre için Global Pakt henüz bağlayıcı bir metin olmasa da

müzakereler devam etmektedir ve bağlayıcı bir metin haline dönüşebilir. Böylece uluslararası çevre hukukunun temel ilkeleri de bir metinde tüm çevre sorunlarına bütüncül bir yaklaşım sağlayabilir.

Çevre için Global Pakt, bağlayıcı bir metin haline dönüşebilirse uluslararası çevre hukukundaki birçok hukuki boşluğu dolduracaktır. Uluslararası çevre hukukundaki en tartışmaları konularda, belirli noktalarda çözüm sunacaktır. Bugün, pandemi ile yaşadığımız belirsizlikler karşısında belirli olanın doğanın korunması olduğu unutulmamalıdır. Diğer bir deyişle, çevreyi koruma kavramının Covid-19 döneminde daha iyi anlaşıldığı ancak çevresel tahribatın devam ettiği düşünüldüğünde, devletlerin iradesinin ötesine bakmanın ve çevre hukuku kapsamında hukukunun üstünlüğünü sağlamanın zamanı gelmiştir. Jane Goodall'ın ifade ettiği üzere geleceğimizin en büyük tehlikesi kayıtsızlıktır.

Kaynakça

Kitaplar ve Tezler

- Alogna I., 'Environmental Law of France' in Alogna et al. (eds), *Climate Change Litigation Global Perspectives* (Brill, 2021)
- Birnie P., Boyle A., and Redgwell C., *International Law and the Environment* (3rd edn, Oxford University Press, 2009)
- Boyd D.R., 'Catalyst for Change, Evaluating Forty Years of Experience in Implementing the Right to a Healthy Environment' in John H. Knox and Ramin Pejan (eds), *The Human Right to a Healthy Environment* (Cambridge University Press 2018)
- Collins L., 'Principle of non-regression' in Jean-Frédéric Morin ve Amandine Orsini (eds) *Essential Concepts of Global Environmental Governance* (2nd edn, Routledge, 2020)
- Ilemin N., Cliquet A., and Schoukens H., 'The Right to Environment as a Standalone Right in the Scope of International Law' (2019) Ghent University Master of Laws in International and European Law LL.M Paper
- Koivurova T., *Introduction to International Environmental Law* (rev edn, Routledge, 2014)
- Middelkoop L.S., 'European Environmental Principles in Dutch Case Law' in Richard Macrory ve diğerleri (eds), *Principles of European Environmental Law* (Europa Law Publishing, 2004) <<https://avosetta.jura.uni-bremen.de/smorenburgrep03.pdf>> 14 Mart 2021 tarihinde erişildi
- Pazarıcı H., *Uluslararası Hukuk* (12th edn, Turhan Kitabevi, 2013)
- Vordermayer-Riemer M., *Non-Regression in International Environmental Law* (Intersentia, 2020)

Makaleler ve Bildiriler

- Bond A. ve diğerleri, 'Impact assessment: Eroding benefits through streamlining?' (2014) 45 *Environmental Impact Assessment Review* 46, 53
- Goodday V., 'Environmental Regulation and the Covid-19 Pandemic: A Review of Regulator Response in Canada' (2021) 14(10) *the School of Public Policy Publications* 1, 20
- Mitchell A. ve Munro J., 'No Retreat: An Emerging Principle of Non-regression From Environmental Protections In International Investment Law' (2019) 50 *Georgetown Journal Of International Law* 625, 708
- Prieur M., 'Non-Regression in Environmental Law' (2012) 5(2) *S.A.P.I.EN.S Surveys and Perspectives Integrating Environment and Society* 53, 56

Verma P. ve diğeri, 'A Statistical Analysis of Impact of COVID19 on the Global Economy and Stock Index Returns' (2021) 2(27) SN Computer Science 1, 20

Yılmaz Turgut N., 'Çevresel Göç ve Çevre Göçmenleri Sorununun Çevre Hukukundaki Yeri' (2018) 139 Türkiye Barolar Birliği Dergisi 287, 346

Mahkeme Kararları

Case of Acevedo Buendía et al. ("Discharged and Retired Employees of the Comptroller") v. Perú (Inter-American Court of Human Rights, 1 July 2009)

Lopez Ostra v. Spain App no 16798/90 (ECtHR, 9 December 1994)

Öneriyıldız v. Turkey App no 48939/99 (ECtHR, 30 November 2004)

Uluslararası Belgeler

'Report of the United Nations Conference on Sustainable Development' Rio de Janeiro, Brazil 20-22 June 2012 UN Doc A/CONF.216/16.

'The Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment' (19 July 2018) UN Doc A/73/188

Convention on Biological Diversity (adopted 5 June 1992, entered into force 29 December 1993) 1760 UNTS 79

Convention on Biological Diversity (adopted 5 June 1992, entered into force 29 December 1993) 1760 UNTS 79

International Union for Conservation of Nature (IUCN) 'World Declaration on the Environmental Rule of Law' The IUCN World Congress on Environmental Law, in Rio de Janeiro (Brazil) from 26 to 29 April 2016

Le Club des Juristes 'Draft Project: Global Pact for the Environment' (24 June 2017) (Global Pact for the Environment)

Office of the High Commissioner for Human Rights 'CESCR General Comment No. 3: The Nature of States Parties' Obligation (Art. 2, Para. 1 of the Covenant)'

Regional Agreement on Access to Information, Public Participation and Justice in Environmental Matters in Latin America and the Caribbean (Escazu Agreement) XXVII.18 (adopted 9 April 2018, entered into force 22 April 2021)

The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (adopted 16 December 1966, entered into force 3 January 1976) 993 UNTS 3.

The Paris Agreement (adopted 12 December 2015, entered into force 4 November 2016) C.N.92.2016.TREATIES-XXVII.7.d (Paris Agreement)

The Universal Declaration of Human Rights (adopted 10 December 1948) United Nations General Assembly (UNGA) Res 217 A III

The United States-Mexico-Canada Agreement (USMCA) (entered into force 1 July 2020)

UNGA, 'Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment' (24 January 2018) UN Doc. A/HRC/37/59

United Nations Convention on the Law of the Sea (adopted 16 November 1994, entered into force 16 November 1994) 1833 UNTS 3

United Nations General Assembly 'Gaps in international environmental law and environment-related instruments: towards a global pact for the environment' (30 November 2018) UN Doc. No. A/73/419

United Nations Human Rights Council 'Human rights and access to safe drinking water and Sanitation' (30 September 2010) UN Doc A/HRC/RES/15/9

United Nations Human Rights Council, 'The human right to a clean, healthy and sustainable environment' (8 October 2021) UN Doc No. A/HRC/RES/48/13

Diğer Kaynaklar

Forest Peoples Programme ve diğerleri 'Rolling back social and environmental safeguards in the time of COVID-19 the dangers for indigenous peoples and for tropical forests' Discussion Paper (2021)

Human Rights Council, 45th Session. General Debate, Item 3 'Joint statement of the Core Group on Human Rights and the Environment' (September 2020)

Human Rights Council, 46th Session. General Debate, Item 3 'Joint statement of United Nations entities on the right to healthy environment' (08 March 2021)

Human Rights Council, 'The human right to a clean, healthy and sustainable environment' (8 October 2021) UN Doc No. A/HRC/48/L.23/Rev.1

Lavrysen L., 'Recent Developments in Environmental Jurisprudence' (UNEP - 14th Global Major Groups and Stakeholders Forum (GMSF-14) Nairobi – Gigiri, Kenya, February 2013) https://stg-wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/13477/prof_lavrysen_%20Recent_developments_in_environmental_jurisprudence.pdf?sequence=1 12 Mayıs 2021 tarihinde erişildi

The United Nations Environment Programme (UNEP), 'the Environmental Rule of Law: First Global Report' (2019)

UNEP, 'Environmental Courts & Tribunals - A Guide for Policy Makers' (2016)

İnternet Siteleri ve Bloglar

Editorial 'COVID-19: "Not an excuse" to roll back environmental protection and enforcement, UN rights expert says' (*The United Nations Human Rights Office of the High Commissioner*, 15 Nisan 2020) <<https://www.ohchr.org/EN/NewsEvents/Pages/DisplayNews.aspx?NewsID=25794&LangID=E>> 15 Ekim 2021 tarihinde erişildi

Editorial 'Reclaiming biodiversity, nature and landscapes' (*gouvernement.fr*, 22 Ağustos 2016) <<https://www.gouvernement.fr/en/reclaiming-biodiversity-nature-and-landscapes>> 14 Mayıs 2021 tarihinde erişildi

Editorial 'UN General Assembly declares access to clean and healthy environment a universal human right' (*UN News*, 28 July 2022) <<https://news.un.org/en/story/2022/07/1123482>> 8 Ağustos 2022 tarihinde erişildi.

Mitchell R.B. and the IEA Database Project, 'International Environmental Agreements (IEA) Database Project' (*University of Oregon*, 2002-2020) <<https://iea.uoregon.edu/>> 12 Mayıs 2021 tarihinde erişildi

Özlüer F. ve Atalay S. (trs) *Çevre için Küresel Antlaşma* (Ekoloji Kolektifi, 2018) <<https://ekolojikolektifi.org/wp-content/uploads/2018/06/%c3%87evre-%c4%b0%c3%a7in-K%c3%bcresel-Antla%c5%9fmas%c4%b1-978-605-81514-1-3-a.pdf>> 16 Aralık 2021 tarihinde erişildi

Viñuales J., 'the Paris Climate Agreement: An Initial Examination - Part II of III' (*Blog of the European Journal of International Law*, 2016) <<https://www.ejiltalk.org/the-paris-climate-agreement-an-initial-examination-part-ii-of-iii/>> 15 Ekim 2021 tarihinde erişildi